
Андрій БОВГИРЯ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

«Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.017>

УДК: 94(477)343.3«Гетьманщина XVII–XVIII»

Анотація. Впродовж існування Гетьманщини як політичного організму на її теренах відбувався процес конструювання ідентичності, визначне місце в якому займала релігія, конфесійна належність. Їх роль і функції в націогенезі не були сталими та залежали від конкретних соціально-політичних умов, а також текстів, що репрезентували історичну пам'ять козацької доби, включаючи актові й наративні. **Мета статті** полягає у визначенні місця та ролі конфесійного фактора у процесі конструювання ідентичності спільноти, котра мешкала на теренах Гетьманщини зазначеного часу. **Методологія дослідження** базується на деконструкції текстів – актових і наративних, порівнянні в них усталених топосів та їх інтерпретацій. **Наукова новизна.** Здійснено комплексний аналіз корпусу текстових джерел періоду Гетьманщини, на основі якого вдалося простежити динаміку використання віри, конфесії як інструменту для вибудовування колективної ідентичності. **Висновки.** Етнокультурна ідентичність, яка складалася в Гетьманщині у XVII–XVIII ст., не ґрунтувалася лише на вірі. Confessio виконувало кілька функцій, серед яких унормування відносин із сусідами – поляками й московитами. Для кожного з них в текстах вибудовувався окремий сценарій, головну роль у котрому відігравала віра. Православ'я давало можливість позиціонувати власну рівність, або навіть перевагу, стверджуючи про глибоку історичну легітимність «своєї» віри, вписуючи себе, через її посередництво, в руське чи навіть ранньосередньовічне минуле.

Ключові слова: Гетьманщина, конфесія, віра, православ'я, ідентичність.

Події часів повстання під проводом Б.Хмельницького спричинили вагомі корективи у процесі конструювання ідентичності на теренах південно-східних воєводств Речі Посполитої – території колишньої Русі та майбутньої України. Раніше основним маркером ідентичності для спільноти, яка тут мешкала, виступала конфесія. Втім нові політичні реалії створили й нові маркери самосприйняття, або ж змінили їх наповнення. Вони не виникли, не набули нової якості відразу після 1648 р. Знадобився певний час для того, аби вони сформувалися задля конституювання нової спільноти – «малоросійського / козацького / українського народу». Яке місце займала віра, конфесія у цьому процесі? Чи можна говорити про втрату нею колишніх позицій, про набуття інших інтерпретацій, що служили новим цілям? Чи вступала

* Статтю підготовлено в рамках дослідницького проєкту «Кієво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства».

релігія – confessio – у суперечність з етнонаціональною ідентичністю – patio, або ж вони органічно співіснували?

При дослідженні цих питань важливо враховувати специфіку наративних й актових джерел. В останніх питання patio та confessio порівняно слабо артикульовані або ж висвітлювалися ситуативно. Але, залучаючи їх, можна простежити сам процес генезису, розвитку певних ідей, на який впливали багато чинників. Наративні тексти виникли порівняно пізніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Їх основною метою була легітимація нової держави та нового народу. Різні аспекти, пов'язані з вірою, конфесією, їх співвідношення з національним, тут більш систематизовані. Але картина в них усе ж статична, що ретроспективно відображає реалії своєї епохи.

Із початком повстання Б.Хмельницького серед умов, висунутих його учасниками, були й питання, пов'язані з релігією, актуальність яких зростала пропорційно до воєнних успіхів. На перших етапах вимоги козацького табору мали переважно корпоративний характер – закріплення прав і статусу Війська Запорізького у структурі річпосполитського соціуму. Віра, конфесія виступали радше допоміжними для надання більшого контрасту опису нерівноправного становища козацтва, порушення його прав і вольностей. Так, навесні 1648 р. в посланнях до коронного гетьмана М.Потоцького й короля Владислава IV серед іншого стверджувалося, що у складі Речі Посполитої вони, козаки – православні християни, терплять утиски, яких їхні одновірці не відчують у «турецькій неволе», «турецькій землі»¹. Але вже влітку того ж року після значних перемог над польською армією під Жовтими Водами та Корсуном до політичних й економічних домагань додалися пункти про захист «нашої вери», «стародревней греческой религии». Причому ці положення поширювалися далеко за межі ареалу повстання. В інструкціях липня 1648 р. на переговори з поляками козацька сторона вимагала забезпечити права православної церкви на віковичній території Польського королівства – Кракові, Любліні та ін.² Тобто козацтво знову почало позиціонувати себе захисником інтересів православ'я в межах Речі Посполитої. Так само, як і в 1621 р., коли за військової підтримки козаків стало можливим відновлення Київської митрополії. Тепер же релігійна риторика ще й дозволяла подолати стану обмеженість козацьких вимог і залучити інші стани – міщан, селян, шляхту, мобілізуючи їх на спільну боротьбу під гаслами захисту православ'я³.

На початку 1649 р. в листі козаків до короля Яна Казимира вперше в документах ранньої історії Гетьманщини з'явилося формулювання «наш народ руський»⁴. Таким чином, козацтво дедалі відходило від суто корпоративних вимог, репрезентуючи себе частиною більшої спільноти. У відповідних матеріалах ще зберігається формулювання про невольничче, гірше за «турецьку неволю», становище православних. Але, на відміну від аналогічних листів і вимог піврічної давності, тут це положення ототожнювалося не лише з козацтвом, але з усім «народом руським», або «нашим християнським народом», який споконвіку тримається «старовинної грецької віри». При цьому «ми-група» – «народ руський», невід'ємною частиною якого відтепер виступали козаки, легітимізувався через православ'я та руське минуле, наполягаючи на «стародавньому» походженні свого обряду. Для авторів документації ранньої Гетьманщини «народ руський» – одночасно етнонім і конфесіонім. В актах часів Б.Хмельницького він ще не зводився до своїх вузьких кордонів, а асоціювався передусім із великим ареалом Pax Orthodoxa цілої Речі Посполитої.

¹ Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1961. – С.30, 35.

² Там само. – С.39.

³ *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. С.240–242.

⁴ Документи Богдана Хмельницького... – С.107.

Тріумфальний в'їзд Б.Хмельницького до Києва на початку 1649 р., його зустріч із духівництвом та єрусалимським патріархом Паїсієм поклали початок новому сценарію саморепрезентації козацтва. Гетьман сприймався тепер не лише полководцем, а лідером усього «народу руського», що його він, подібно до Мойсея, вивів з полону. Сам же тоπος «єгипетської неволі», що був присутній також і в інших європейських текстах, став додатковою легітимацією для війни⁵. Дуже точно зміну сценарію, на чолі якого стояла відтепер віра, ілюструє відома цитата зі щоденника польського посла В.М'яковського, згідно зі свідченнями котрого на початку 1649 р. Б.Хмельницький нібито говорив про себе: «Правда є, що я малий і лихий чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський [...] виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що первей о шкоду свою воював, тепер воювати буду о віру православну нашу»⁶. У вимогах до польської сторони інтерес до питань церкви й віри істотно зростає. Так, із вісімнадцяти пунктів Зборівського договору дев'ять були присвячені саме захисту інтересів православної церкви⁷.

Усе це додаткове свідчення появи на ранніх етапах існування козацької автономії нової ідеології, в основі якої, серед іншого, лежав концепт «православного народу руського», чією невід'ємною частиною було козацтво. Представники останнього через православ'я стверджували власний статус як складової цього народу, його еліти і протекторів. Причому, на відміну від періоду до повстання Б.Хмельницького, коли процес «конфесіалізації»⁸ козацтва був зовнішнім, тобто конструйованим православними інтелектуалами, діячами церкви, тепер ідеологи козацтва самі стали його виконавцями.

Цікаво, що уявлення про свою віру, православ'я в «ми-групи» – «народу руського» по-різному проявлялося у відносинах з «іншими» – поляками й москoviтaми. «Ми» та поляки в документах, адресованих останнім, часто позиціонувалися як єдина християнська спільнота, що живе під покровом спільної вітчизни – Речі Посполитої. Війна між ними – наслідок громадянського конфлікту, спровокованого окремими поляками, котрі бажали смерті для своєї Вітчизни. Теза про «невинну християнську кров», пролиту з обох сторін, звучала вже в перших зверненнях до поляків від Війська Запорозького ще на початку війни⁹. Аналогічні формулювання читаємо також у посланні Б.Хмельницького до львів'ян 1655 р. під час спільної з московськими військами облоги міста¹⁰. У листі до брацлавського воєводи А.Киселя у червні 1648 р. війна з поляками названа горем, що спіткало «християнський народ» (під яким малися на увазі польська й руська його складові)¹¹.

У позиціонуванні себе та поляків як представників єдиного цілого в рамках *Rex Christiana* окремо стояло питання унії¹². Її запровадження, на думку авторів текстів, стало однією з причин розбрату у спільній Вітчизні між християнськими народами, «початком нещастя»¹³. Вимоги її ліквідації супроводжувалися зверненням до історії, коли Русь зі своєю релігією добровільно приєдналася до Польщі, де існувала своя віра. Повернення статус-кво, що існувало в киеворуські часи, представлялося

⁵ *Плохий С.* Наливайкова віра... – С.262.

⁶ Документи Богдана Хмельницького... – С.108.

⁷ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1998. – С.54–56.

⁸ *Плохий С.* Наливайкова віра... – С.201.

⁹ Документи Богдана Хмельницького... – С.44.

¹⁰ Там само. – С.452.

¹¹ Там само. – С.46.

¹² *Плохий С.* Наливайкова віра... – С.242.

¹³ Документи Богдана Хмельницького... – С.202.

запорукою миру. Згодом цю тезу неодноразово повторюватимуть у документах, адресованих полякам, і наступники Б.Хмельницького.

Дещо по-іншому питання, пов'язані з вірою, звучали у зверненнях до московської сторони. Основним їх завданням було залучити царя для допомоги у протистоянні з поляками. Отже апеляція до спільної православної віри виступала лейтмотивом практично в усіх листах, адресованих монархові та прикордонним воєводам упродовж 1648–1654 рр. При цьому, наполягаючи на спільності віри, українська сторона підкреслювала давність своєї належності до православ'я ще з києворуських часів. «Вера наша старожитная греческая, за которую з давних часов и за волности наши помираем», – читаємо в листі Б.Хмельницького до Олексія Михайловича 1648 р.¹⁴

Питання віри у відносинах із Москвою часто було пов'язане з руським минулим – початком православ'я. При цьому на рівні образів і символів українська сторона наголошувала на династичній спорідненості князя Володимира й московських царів, підкреслюючи при цьому першорідність Києва і його князів у порівнянні з московською династією¹⁵. Основною метою було привернути на свій бік царя, і водночас відстояти власну історичну суб'єктність. Одним з її компонентів виступала руська спадщина.

У 1649 р. Б.Хмельницький на зустрічі з царським послом Г.Унковським звертався до давнього минулого, стверджуючи, що «от Владимира наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»¹⁶. Ішлося передусім про бажання гетьмана посилити свої позиції, легітимізувати за допомогою минулого нинішній статус. При зустрічі в Києві московського посольства на чолі з Ф.Бутурліним митрополит Сильвестр (Косов) говорив про Київ як про «наследие благочестивых древних князей русских», «седалище первого российского благочестивого князя»¹⁷. Ніжинський протопіп М.Филимонович у своїй промові перед царем 1654 р. згадував про те, що «за княжения великих князей русских, преславный град Киев бяше по прямому мати градов, мати церквам Божие жилище, второй Иерусалим нарицовашеся»¹⁸. Напередодні Переяславської ради генеральний писар І.Виговський, звертаючись до царя через його посла, говорив про «благодать Божу», що нині, як і за часів князя Володимира, простирається над ними, адже цар Олексій Михайлович є «сродником» Володимира¹⁹.

Поляки у цьому спільному православному дискурсі, що об'єднував «москву» й козаків, «народ руський», уже не «одно-», а «іновірці», вони – «неприятели наши, нам христианом беду великую чинят»²⁰, «кровь нашу христианскую проливают»²¹. Причому згадувана раніше в листах до польської сторони теза про «невинну християнську кров» набувала тепер іншого значення і співвідносилася лише з одним боком конфлікту – «нами» (козаками / «народом руським»).

У документах, призначених московським адресатам, згадки про християнство поляків узагалі опускалися, а їх «неправославність» була тотожною іновірству. Метою створення такого образу, знову ж таки, стало залучення союзника проти Варшави. Показовий тут лист Б.Хмельницького хотмизькому воєводі від червня 1648 р., де

¹⁴ Там само. – С.48.

¹⁵ *Плюхий С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 р.: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.781.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Т.2. – Москва, 1953. – С.152.

¹⁷ Там же. – Т.3. – Москва, 1953. – С.478.

¹⁸ *Плюхий С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура. – С.781.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С.460.

²⁰ Там же. – С.260.

²¹ Там же. – С.94.

гетьман, звертаючись до солідарності на основі спільної віри, просив московську сторону утримуватися від будь-яких ворожих дій щодо повсталих: «Не сподевалихмося того по царському величеству великого государя и князя Алексея Михайловича и по вас самих, православных христиан, штобы есте на веру нашу хрестиянску, однакою з вашою, мели наступовати, а на нас ляхом помогат»²². Подібна тональність присутня і в листах Б.Хмельницького до путивльського воеводи, в яких він закликав «на православних христиан ляхам недоверкам помощь не давати»²³ й погрожував Божою карою за «измену» та занесення зброї на «свою веру православную»²⁴.

Тематика спільної з Москвою православної віри присутня в документах гетьманування Б.Хмельницького до 1654 р. Після цього, коли основну мету такої риторики було досягнуто, вона практично повністю зникла з актових текстів. Більше того, від цього ж часу вже починали проявлятися перші ознаки взаємної недовіри, в яких інструменталізувалися в тому числі й питання віри. У 1657 р. у відповідь на закиди царського посланника Ф.Бутурліна за союз з «еретиками й кальвінами» – шведським королем і трансильванським князем, Б.Хмельницький уже не апелював до спільності віри. Навпаки, він дорікав Москві за порушення домовленостей і намір примиритися з поляками – ворогами православ'я, а шведського короля, хоч він і «кальвін», уважав надійним союзником. Такими, за словами гетьмана, були і його колишні спільники кримські татари, котрі «ево слушали, бились и кровь свою проливали [...] за церкви Божии и веру православную»²⁵. Цікаво, що в 1651 р. у відповідь на подібні звинувачення за дружбу з «бурсурманами», Б.Хмельницький посилався на вимушений досвід такого союзу, укладеного «по неволе», «за грехи нам, православным хрестияном»²⁶.

Ще одним прикладом може слугувати конфлікт навколо майнового статусу стрільців у Києві. В 1657 р. генеральний писар І.Виговський звинуватив московську сторону у захопленні церковних земель («стародревние места, которые надаваны ко святой соборной и апостольской церкви от прежних великих князей русских») під стрілецькі садиби²⁷. У відповідь московські посли, нарікаючи на те, що козацька адміністрація позбавляє стрільців даху над головою, удалися до сентиментів спільної віри: «Как естесе Бога не боитесь и стыда не имеет! То ли брацкая любовь единоверным православным хрестияном?»²⁸.

По смерті Б.Хмельницького аспекти, пов'язані з вірою, залишалися актуальними для самосприйняття соціуму Гетьманщини. На той час ще зберігалися елементи колишнього трактування поняття «народ руський». У Гадацькому договорі 1658 р. з його ідеєю Великого князівства Руського ще можна зустріти концепти, популярні в 1648–1649 рр., про «старожитню Русь», котра добровільно приєдналася зі своєю релігією до Польщі²⁹. Аналогічні формулювання містилися в інструкції 1670 р., даній гетьманом П.Дорошенком своїм послам на переговори з поляками³⁰. «Руський народ» тут ще невід'ємний від православ'я – «старожитньої грецької релігії», і ареал її поширення в межах Київської митрополії збігається з ареалом проживання цього народу («куда язык народа русского достигает»)³¹. Таким же чином він розуміється

²² Там же. – С.54.

²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1861. – С.228.

²⁴ Там же. – С.233.

²⁵ Там же. – С.569–570.

²⁶ Там же. – С.464.

²⁷ Там же. – С.580.

²⁸ Там же. – С.581.

²⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К; Л., 2004. – С.33–34.

³⁰ Там само. – С.383.

³¹ Там само. – С.40.

й у Корсунських статтях 1669 р. – договорі між П.Дорошенком та османським урядом («русский народ ныне разделен на различные страны, а держи едину и ту ж веру со греки»)³².

Але в той самий час у документах уже намічалася трансформація розуміння цієї спільноти. На хвилі драматичного поділу козацької України на Лівобережжя, супутніх цьому міжусобиць та зовнішньої експансії кристалізувався концепт «народу руського», що обмежувався, власне, рубежами Гетьманщини, або ж в окремих випадках – територією колишньої Русі у складі Корони Польської. Синонімічними означеннями в текстах виступали також поняття народу «малоросійського», «козацького», «українського», «російського». Для його конструювання конфесійна складова теж грала свою роль.

У конфронтації між лівим і правим берегами Дніпра православна віра активно інструменталізувалася. Зокрема лівобічний гетьман І.Брюховецький не один раз звертався до мешканців підвладних П.Дорошенкові теренів, використовуючи саме віру як маркер, що об'єднував єдиний, але політично розділений народ («ко всем православным малоросийского народу», «единоверныя сыны святой восточной церкви – матери нашей единокровныя сыны», «единоверные братья»)³³.

Питання віри стало для І.Брюховецького особливо актуальним у зв'язку з відкритою конфронтацією з Московією. У цій риторичній спільноті Гетьманщини – православний малоросійський / український / козацький народ як носій істинної віри, хранитель православ'я, – контрастувала на тлі «іновірців» поляків, а також їхніх ситуативних союзників московитів, котрі хочуть «выгубити народ християнский украинский»³⁴. На відміну від останнього, Москва є відступником від православ'я не лише через політичний союз із поляками-католиками, але й з причини відходу від релігійних догм. «Сами приняли унию и ересь латинскую. Москва не руским, латинским письмом писати начала», – читаємо в одному з листів І.Брюховецького³⁵. Гетьман докоряв московському урядові в більш лагідному, толерантному ставленні до «ви-хрестів» – колишніх католиків та євреїв, котрі за першої-ліпшої нагоди зрадять православ'я, аніж до жителів Гетьманщини – «к братьям нашим православным», яких у «большой кабале держат». Серед антиправославних гріхів Москви регіментар називав скинення патріарха Никона, який саме боровся проти «латинської ересі». У цілому ж корінь антиправославної політики Москви, на думку І.Брюховецького, полягав в її владарювання над багатьма «поганськими народами», чії звичаї («поганські порядки») активно переймалися³⁶.

В історичних наративах Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. особливості репрезентації теми віри, конфесії багато у чому рельєфно повторювали ідеї, викладені в актових матеріалах, але при цьому мали свої нюанси. Головний із них – певна статичність, тобто уявлення про цю тему в текстах відображало не динаміку, а реалії свого часу, власне коли ці тексти й виникли. Отже православ'я в них як елемент ідентичності – готовий конструкт, не схильний до часових впливів та іншої кон'юнктури. «Православний український / малоросійський / козацький народ» існував у цих текстах уже за часів Б.Хмельницького, поряд із концептами «Вітчизни Малоросійської», її єдності тощо. Попри те, що в реальності їх виникнення слід обмежити періодом гетьманства П.Дорошенка, І.Брюховецького.

³² Там само. – С.381.

³³ Там само. – С.302, 320.

³⁴ Там само. – С.354.

³⁵ Там само. – С.60.

³⁶ Там само. – С.358–359.

Зміст історичних наративів Гетьманщини – козацьких літописів можна умовно розділити на своєрідні сюжетні блоки. У кожному з них своя специфіка у представленні цієї теми, що відрізнялася інтенсивністю, частотою висвітлення, а також певними завданнями, які ставили перед собою автори. Мова, отже, ішла про етногенез, період перед війною Б.Хмельницького й наступної «Руїни».

Етногенез представлено в основному у двох творах – «Літописі Величка», «Літописі Грабянки», а також у похідних від останнього – преамбулі до «Конституції» П.Орлика, різноманітних історичних компіляціях, віршованих історіях. Предками «малоросійська козацького народу» у цих текстах визнавалися хозари-нехристияни. Цей факт ігнорувався авторами хозарського міфу та, здавалося б, відсував конфесійність на другий план, ставлячи на перше місце, власне, етнічну генеалогію хозарів, що брала початок зі старозаповітних часів, їхню військову доблесть, багатство, давність династії каганів. Але все ж, усупереч самодостатності цих характеристик хозарів, автор міфу вносив у його зміст сюжет про їх православне хрещення від Візантії³⁷. Якщо в «Літописі Грабянки» хозари фігурували як давні предки «малоросійського народу», що прийняли християнство, то в «Конституції» П.Орлика 1710 р. прямо вказувалося на прийнятті «народом козацьким» православ'я «за владения каганов козарских»³⁸. Присутність конфесійного елемента на стадії етногенезу свідчить про його значну роль у конструюванні ідентичності «малоросійського козацького народу». Таким чином, зусиллями авторів наративів ця спільнота звеличувалася над сусідами – поляками й московитами, котрі, на їхню думку, долучилися до християнської віри значно пізніше.

У «Літописі Грабянки» і творі С.Величка поряд із хозарами першопредками також виступали давні руси³⁹. Згідно з текстами, хозари поступово втрачали свою могутність й асимілювалися ними. Окрім військової доблесті русів, прав і вольностей, дарованих руськими князями, від них також було успадковано православ'я. Конфесійна складова руського минулого виступала в текстах важливим компонентом конструювання ідентичності. Православ'я – один з елементів, що пов'язував Гетьманщину та Русь. Руські князі – «антицессори наши» підтверджували не лише «войсковие малороссийские давние права», а й утвердили права «веры нашей православной»⁴⁰. При цьому Русь представлялася як «власна предковечная отчизна наша», котру київський князь Володимир «просветил крещением».

Таким чином, відбувалося своєрідне «подвійне хрещення» «малоросійського козацького народу» – за часів хозарських каганів і Русі. Цей міф, безсумнівно, сприяв утвердженню в наративних текстах тез про давність «нашої» віри, а також старожитність її зв'язку з народом, її носієм («вера отческа православная», «старорусская православная вера»⁴¹, «истинный православный / извечне християнский малоросійский народ», «вольный из древних веков народ православный и шляхетный закорусский»)⁴².

Конфесійний фактор став визначальним у наступному сюжетному блоці про передісторію Хмельниччини, опис причин, що призвели до протистояння. Авторі козацьких літописів прагнули легітимізувати справедливий, з їхньої перспективи, характер війни, зобразивши страждання «малоросійської козацького народу» та наруги над його правами.

³⁷ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки.* – К., 1853. – С.11.

³⁸ *Договори і постанови / Упор. О.Алфьоров.* – К., 2010. – С.35–36.

³⁹ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки.* – С.11–15.

⁴⁰ *Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева.* – К., 2020. – С.159.

⁴¹ *Літопис Самовидця / Упор. Я.Дзира.* – К., 1971. – С.51.

⁴² *Величко С. Літопис.* – С.116.

С.Величко у своєму тексті провів короткий аналіз правління всіх польських монархів, починаючи від Казимира Великого до Яна Казимира, в контексті дотримання ними прав «малоросійської народу», у тому числі православної релігії. Висновок автора невтішний – кожне з правлінь лише погіршувало становище православ'я. При цьому автор підкреслював рівність свого народу з поляками й навіть їх спільне походження. Останні «от нас русов уродилися», але потім, користуючись слабкістю Русі як держави, приєднали ці землі до Корони. Русь і поляки були рівними, отримали підтвердження прав та вольностей від спільних монархів⁴³. У текстах не раз підкреслювалося, що «русь» («презацный и старожитный народ русский») у числі прав і привілеїв отримав також свободу православного віросповідання – права на «руську» віру, або, як відзначав Ф.Софонович, «король словом панским руси благочестие в отправе церемонии церковной дати обецал»⁴⁴. Порушення ж поляками споконвічних прав, особливо щодо віросповідання, призвело до кровопролиття.

Також, як і у згаданих актових джерелах, у наративних текстах актуальними залишалися тези про «свою релігію», з якою Русь приєдналася до католицької Польщі, і чії права, замість гарантування, систематично порушувалися. Винуватцями цього визнавалися «поляки» – не як носії етнічності, а представники держави, що зневажали волю своїх монархів. Ними виступали також «свої» – русини-конвертати, котрі зрадили «отческую веру», посприяли відпадинню від православ'я багатьох представників «народу руського». Таким, наприклад, був князь Я.Вишневецький – «з руского покоління лях»⁴⁵. Саме відступників Самовидець уважав найбільш винними у стражданнях свого народу⁴⁶. Автор «Літопису Грабянки» також основою конфлікту трактував зміну віри елітою Русі. На його думку, до цього їх спонукали «жены-ляховицы», котрі відвернули своїх чоловіків – воевод і старост від православ'я⁴⁷.

Дії поляків проти «греко-руської віри» полягали в образі православних священиків, у закритті храмів⁴⁸ і насажденні унії. Остання, на думку авторів, була головним символом нехтування правами «народу руського / малоросійського», оскільки на момент приєднання Русі до Польщі існували дві релігії – «римська» та «грецька». Унія ж стала згубним нововведенням, що шкодила інтересам як католиків, так і православних, привносячи смуту в їхню спільну Батьківщину Річ Посполиту.

Унія, згідно з наративними текстами, була не просто «заблудженням» чи «схизмой». Вона – «безбожная и душевредная правилам священныя и отцов наших противная»⁴⁹. Якщо католики, попри всі розбіжності, вважалися християнами, то уніати – це «слуги и предтечи антихристовы, мучающие християн»⁵⁰, «лжехристиане, новые еретики»⁵¹, а їхня віра – «химера новоявившаяся», що заперечує порядок,

⁴³ Там само. – С.158.

⁴⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Упор. Ю.Мицик. – К., 1992. – С.205.

⁴⁵ Бєвзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.123.

⁴⁶ Літопис Самовидця. – С.52.

⁴⁷ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.28.

⁴⁸ Йдеться про «церковні ключі». Згідно з цим сюжетом, ключі від православних храмів поляки передали євреям, котрі розпоряджалися ними на власний розсуд. Уперше, на думку З.Когута, він з'явився у творі польського священика П.Рушеля «Небесний фавор» (1649 р.) (див.: Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.259–260; також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.2. – К., 1995. – С.120–121).

⁴⁹ Величко С. Літопис. – С.159.

⁵⁰ Бєвзо О. Львівський літопис... – С.104.

⁵¹ Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под. ред. В.Б.Антоновича. – К., 1888. – С.97.

установлений Богом⁵². Визначення ідентичності послідовників унії також викликало труднощі в авторів текстів: «то ни лях, а ни рус, и от всех заклятый»⁵³.

Отже унія сприймалася як поділ «руси», котра порушила основи самоідентифікації її представників. В основі сприйняття сучасниками релігійності й релігійних конфліктів лежали стійкі уявлення про те, що світ складається з багатьох народів, у кожного з яких своя віра. Такий стан речей уявлявся природним. Тож уніати сприймалися козаками як зрадники, що порвали зі своїм народом і втратили право бути його частиною⁵⁴.

Неприйняття унії пов'язано також і з тим, що православ'я, будучи важливим компонентів ідентичності, через події у Бресті 1596 р. довгий час перебувало в інституціональному занепаді. Одним із головних сюжетів історичних наративів кінця XVII – початку XVIII ст. стало відновлення Київської митрополії за активного сприяння козацтва. Особлива роль у цьому процесі відводилася гетьманові П.Сагайдачному – «истинному сыну православного грекорусского исповедания», «ревнителю святого благочестия»⁵⁵. Отже образ унії та її послідовників як «інших» слугував важливим ресурсом для конструювання власної ідентичності. Діяльність перших козацьких ватажків К.Косинського, С.Наливайка інтерпретувалася в літописах у контексті боротьби з унією й захисту віри. Тим самим конструювався образ козацтва як нової еліти, покровителя і протектора православ'я – роль, що раніше відводилася православним князям⁵⁶. Цей образ був створений церковними інтелектуалами в 1620-х рр. і потім успішно адаптувався авторами козацьких літописів.

За допомогою ілюстрації планомирного порушення релігійних прав автори наративів легітимізували право на війну, мета якої проголошувалася, у тому числі, і як захист православ'я («отческой веры»). Якщо в актових матеріалах періоду початку повстання релігійний аспект був незначним, то в наративних текстах він виходив на перший план. Цікавим у цьому зв'язку видається порівняння послань майбутнього козацького реґіментаря Б.Хмельницького та Війська Запорізького до коронного гетьмана М.Потоцького, написані до початку воєнних дій, з їх версією, викладеною у творі С.Величка. У перших релігійне питання практично відсутнє й основний акцент робився на обставинах особистої образи та порушення станових привілеїв⁵⁷. Натомість у другому серед обґрунтувань додавалося порушення прав і вольностей козацьких та малоросійських й образа «веры нашей православной кгрекоруской»⁵⁸. Подібним же чином аргумент захисту віри превалював в інших документах із літопису, представлених там як оригінальні, але котрі насправді були творами XVIII ст. Йдеться про універсали Б.Хмельницького, написані на самому початку війни, зокрема про так званий Білоцерківський, звернений до всіх «малоросіян» із закликом підніматися на боротьбу проти поляків. Цей заклик складався з тріади аргументів, на чолі якої була саме віра («за веру благочестивую», «за целость отчизны», «за древние права и вольности» / «честь

⁵² Гісторія... Г.Грабянки. Летописец краткий / Упор. В.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.56.

⁵³ Див.: Стихотворное сочинение Максима Плиски «Сказание о Малой Росии о бедствиях ее бывших» // Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.299. – №552. – Л.198.

⁵⁴ Флоря Б. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч.П: Исторические последствия события. – Москва, 1999. – С.153–154, 170.

⁵⁵ Величко С. Літопис. – С.53.

⁵⁶ Плохий С. Наливайкова віра... – С.148–149.

⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького... – С.26.

⁵⁸ Величко С. Літопис. – С.139.

личную»)⁵⁹. Подібним же чином акценти розставлено й в інших козацьких літописах. «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение», – писав Самовидець⁶⁰. Саме боротьба за православну віру та за викорінення «иноверія» стали головними причинами війни й за версією «Конституції» 1710 р.⁶¹

У порівнянні з попереднім сюжетним блоком, в описі подій, власне, повстання Б.Хмельницького тема віри не настільки репрезентативна. Тут можна також визначити періоди: до Переяславської ради й після 1654 р. У першому переважала переможна риторика, суть якої полягала у звільненні «православного народу» з «вікового рабства». І у Г.Грабянки, і у С.Величка «малоросійський козацький народ» уподібнювався «народу ізраїльському», до якого Бог проявив особливе благовоління. Зокрема подібні старозаповітні паралелі зустрічаємо в короткій редакції «Літопису Грабянки»: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай»⁶². Звільнена територія порівнювалася з Ханааном, новим Ізраїлем, а сам же Б.Хмельницький ставав рятівником православ'я й сучасним Мойсеєм. Воєнні перемоги на початковому етапі війни підносили як нагорода «малоросійському народу» за вірність православ'ю, «отческой вере». Внаслідок чого «русь начала в делах воинских процветати», а Б.Хмельницький почав іменуватися удільним князем чи навіть «монархом руским»⁶³. Натомість після Переяслава-1654 акценти дещо змістилися на пошук додаткової аргументації у виборі протекції царя. У наративах ми вже не бачимо спроб пов'язати московську династію з київськими православними князями й «російським» минулим. Головною ставала теза про добровільний характер цього вибору та добровільне приєднання «без жадной войны и кровопролития» православного народу до православного царя. Якщо православ'я в перших двох сюжетних блоках використовувалося як маркер для ілюстрації протистояння полякам і католикам, то тут православна ідентичність – спосіб визначення себе в нових політичних реаліях.

Отже зі змісту текстів можна виділити кілька взаємопов'язаних тез: ми («православний малоросійський козацький народ») попри всі катаклізми зберегли свою віру й добровільно прийняли владу монарха, який натомість має гарантувати наші права та захищати православ'я. Цей народ є рівним також православному «великоросійському народу», об'єднаний із ним у своєрідну унію на чолі зі спільним православним володарем.

У сюжетах, що описували період по смерті Б.Хмельницького, тема конфесії була затребувана ще менше. Якщо в попередні відрізки історії православ'я, а також права й вольності автори літописів виділяли головними у системі цінностей «малоросійського козацького народу», маркерами його ідентичності, то тепер до них додався третій компонент – «целость отчизни малоросийской», викликаний міжусобицями, розподілом Гетьманщини. Примітно, що серед основних векторів, які визначали їх початок і причини, перебувало питання вірності православної вірі. З одного боку, наслідуючи наративні традиції середньовіччя та ранньомодерного

⁵⁹ Там само. – С.136–140, 158–162.

⁶⁰ Літопис Самовидця. – С.45.

⁶¹ Договори і постанови. – С.37.

⁶² Історія... Г.Грабянки... – С.79; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.37.

⁶³ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.85.

часу, автори козацьких літописів корінь усяких розбратів бачили у відступі від православ'я, у гріху. З іншого – саме вірність народу Гетьманщини православ'ю, твердість у вірі і стала причиною негараздів, котрі його спіткали. С.Величко використав для цього сюжет «Сатирової повісті» – трансформованої на новий лад поеми італійця Т.Тассо «Звільнений Єрусалим» (1575 г.). Один з її персонажів – Люцифер заявив перед своїми слугами про успіхи щодо викорінення православної віри серед багатьох народів, але все ж залишився єдиний, котрий докучає йому своєю істинною вірністю православ'ю найбільше: «[...] хочу убо да оных каменносердных и в вере своей православної непозыблемых русо-хозаров иж паче других народов нам своим благочестием несносны [...] виниците и выгубите». Один з оптимальних способів здійснення подібних планів полягав у сіянні ворожнечі та чвар у «православном християнском украинском народе», «затверделом газаро-руском народе», котрі, мовляв, і згублять його зсередини: «[...] на своих гетманов и начальников нехай бунтуются, а раздвоениями и незгодами внутренними и междуособиями своими сами себя нехай викореняют [...] нех му ся то станет же козаров память не зостанет»⁶⁴.

Автори наративних текстів також широко використовували конфесійну риторичку в умовах внутрішнього конфлікту періоду Руїни для конструювання образу «іншого». Зміна політичного вектора в очах опонентів автоматично означала зраду «отческой вере». Політичні опоненти І.Виговського, наприклад, уважали його напівкатоликом – за пропольську орієнтацію. Гетьмани П.Дорошенко і Ю.Хмельницький таким самим чином ставали «бусурманами» – за свій союз із турецьким султаном, хоча перехід в іншу віру аж ніяк не був частиною їхніх планів.

В актових джерелах другої половини XVII ст. спостерігаємо своєрідну еволюцію використання питань віри для легітимізації реалій, що склалися після 1648 р. та конструювання нової спільноти. В її ході можна виділити кілька етапів: від появи аспектів, пов'язаних із православ'ям, захистом його прав у документах початку повстання Б.Хмельницького до максимального їх розвитку в текстах напередодні Переяславської ради й істотного зниження уваги до цих питань після 1654 р. й у період Руїни. В історичних наративах подібну еволюцію простежити неможливо, адже в них представлено кінцевий конструкт, який увібрав у себе риси всього попереднього періоду та, водночас, реалії своєї епохи.

Етнокультурна ідентичність, яка склалася в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., не ґрунтувалася лише на вірі. Остання виступала одним із маркерів, які сприяли конструюванню спільноти «малоросійського козацького народу». Як індикатор ідентичності *confessio* виконувало кілька функцій. По-перше, православ'я допомагало більш рельєфно окреслити поляків в образі «інших» для виправдання війни з ними, яка підносилася, у тому числі, і як змагання на захист православ'я. Останнє також давало можливість позиціонувати свою рівність, або навіть перевагу над ними, стверджуючи про глибоку історичну легітимність «своєї» віри, вписуючи себе через її посередництво в руське минуле. Цей аспект для вирівнювання позицій використовувався й у стосунках із Московією. Для досягнення цього в наративних текстах створювався конструкт «издревле / извечне православный

⁶⁴ Величко С. Літопис. – С.502.

козацький народ» (або його варіації) шляхом екстраполяції теми конфесії в етногенез, а також використовуючи міф про подвійне хрещення – від хозарів і князя Володимира. Таким чином, за допомогою *confessio* посилювалися позиції патіо, древність, спадкоємність історичних традицій «малоросійського козацького народу».

Досліджуючи фактор віри як один із маркерів ідентичності, ми все ж не повинні забувати, що маємо справу з текстами, з інтелектуальною традицією. Ці джерела не дадуть відповіді на питання про рецепцію викладених у них ідей на рівні повсякденної свідомості. Чи був конфесійний маркер визначальним? Априорі можна припустити, що жителі Гетьманщини, як і більшість їхніх сучасників ранньомодерного часу, надавали йому велике значення. Але відкритим залишається питання, як сприймалися в тодішньому суспільстві так звані «вихрести»? Чи означав перехід в іншу віру зміну етнокультурної ідентичності? Чи повинен представник «малоросійського козацького народу» бути винятково православним? Чи означала зміна віри автоматичне виключення з цієї категорії? Так, наприклад, було з уніатами. Але православ'я, своєю чергою, аж ніяк не гарантувало належність до цієї спільності. Прикладом слугує А.Кисіль, або ж ті православні жителі Львова, чие рідне місто тримало в облозі військо Б.Хмельницького. Спостерігаємо також зворотний процес. Наприклад, представники єврейського соціуму, котрі проживали в Гетьманщині, прийнявши православ'я ставали повноправними репрезентантами «малоросійського козацького народу», свідченням чого виступають старшинські роди Марковичів, Герциків та інших, що стали управлінською елітою української автономії. Відомо про факти переходу у православ'я з католицизму багатьох близьких соратників Б.Хмельницького. Як позиціонували вони самі себе і сприймалися іншими – православними?

Що ми можемо говорити про релігійну, конфесійну свідомість учасників подій 1648–1657 рр.? Численні охоронні універсали Б.Хмельницького на православні церкви, монастирі для захисту їхнього майна та життя священників від свого ж війська⁶⁵ свідчать про неоднозначне й ситуативне сприйняття церковних інституцій у тодішньому суспільстві.

REFERENCES

1. Bevzo, O. (Comp.) (1971). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Boriak, H., Tairova, T. (Comps.) (2020). *Samiilo Velycbko. Litopys*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Butych, I. (Comp.) (1998). *Universaly Bobdana Khmelnytskoho: 1648–1657*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dzyra, Ya. (Comp.) (1971). *Litopys Samovydtzia*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Floria, B. (1999). Otrazhenie religioznykh konfliktov mezhdru protivnikami i priverzhentsami unii v "massovom soznanii" prostogo naseleniia Ukrainy i Belorussii v pervoy polovine XVII v. *Brestskaia unija 1596 g. i obschestvenno-politicheskaia borba na Ukraine i v Belorussii v kontse XVI – nachale XVII v. II: Istoricheskie posledstviya sobytija*. Moskva. [in Russian].
6. Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti: Studii z rannomodernoї ta modernoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Krypiakevych, I., Butych, I. (Comps.) (1961). *Dokumenty Bobdana Khmelnytskoho: 1648–1657*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Moisiienko, V. (Comp.) (2001). *Gistoriia... G.Grabianki. Letopisets kratkij*. Zhytomyr. [in Old Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu. (Comp.) (1992). *Sofonovykh Feodosii. Khronika z litopysiv starodavnykh*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Plokhii, S. (2003). Pereiaslav 1654: pravoslavnyi dyskurs ta politychna kultura. *Pereiaslavska rada 1654 r.: Istoriofajia ta doslidzheniia, 775–796*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁶⁵ Див. докл.: Плохий С. Наливайкова віра... – С. 236–239.

Andrii BOVHYRIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

“Our Ancient Religion”: To the Question of the Confessional Factor of Identity in the Hetmanshchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Centuries)

Abstract. During the period of the Hetmanshchyna as a political organism, the process of constructing identity took place on its territory, in which religion and confessional affiliation occupied a prominent place. Their role and place in nation-building were not permanent and depended on specific socio-political conditions as well as texts representing the historical memory of the Cossack era, including act and narrative ones. **The purpose of the article** is to determine the place and role of the confessional factor in the process of constructing the identity of the community that lived in the Hetmanshchyna of this period. **The research methodology** is based on the deconstruction of texts – act and narrative, comparison of the established topos and their interpretations. **The novelty** lies in a comprehensive analysis of the corpus of textual sources of the Hetmanshchyna period, on the basis of which it was possible to trace the dynamics of the use of religion, confession as a tool for building a collective identity. **Conclusions.** Ethnocultural identity, which developed in the Hetmanshchyna in the 17th – 18th centuries not based on religion only. Confessio performed several functions, including the normalization of relations with neighbors – Poles and Muscovites. For each of them in the texts built a separate scenario, the main role of which was played by religion. Orthodoxy provided an opportunity to position its equality or even superiority over them, asserting the deep historical legitimacy of “our” religion, inscribing itself, through its mediation, in the Old Rus or even early medieval past.

Keywords: Hetmanshchyna, confession, religion, Orthodoxy, identity.